

Panorama van de hogeschool. Rechts van het midden kantoorgebouw Poseidon (architect: Kees Christiaanse) en de ingang van het station. Op het dak van de parkeergarage moet weer water komen.
 Panorama of the college with (right of centre) Kees Christiaanse's Poseidon office building and the station entrance. The roof of the parking garage is once again to receive water.

Foto's Luuk Kramer

Haagse Hogeschool The Hague College of Higher Education

Johanna Westerdijkplein 75, Den Haag

Architect: **Atelier PRO architecten**

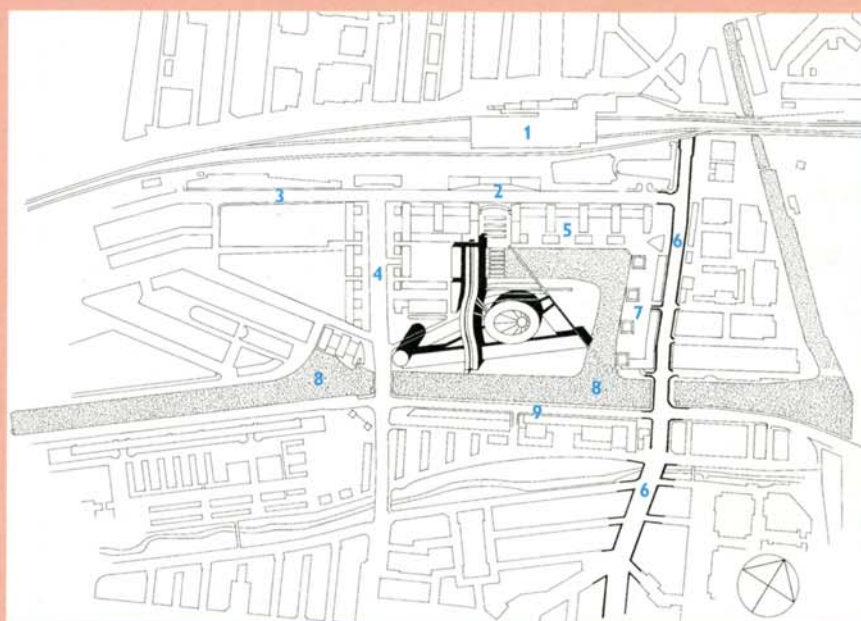
Ontwerp/design: Hans van Beek, Leon Thier
 m.m.v René van Hoek

Medewerkers/collaborators: Fred Alebregtse,
 Maarten van der Hout, Alfa Hugelmann, Fred
 Jager, Sjoukje Jongejan, Willy Juliana, Wim
 Kristel, Arthur Loomans, Henk van Loon,
 Charlot Maas, Hans van Overbeek, Paul van
 Panhuys, Guus Savenije, Jef Trimboos, Paul
 Verstappen, Leen van Vooren

Opdrachtgever/client: Haagse Hogeschool,
 Den Haag 1990-1996

Het voormalig industrieterrein
 Laakhaven achter Station Hollands
 Spoor werd de locatie voor de nieuw-
 bouw van de Haagse Hogeschool.
 Atelier PRO maakte het stedenbouw-
 kundig plan voor het gebied met kanto-
 ren en woningbouw rond het nieuwe
 schoolcomplex. Als architect ontwierp
 PRO de huisvesting voor de Haagse
 Hogeschool, een nieuwe zuidelijke
 entree voor het station en de parkeer-
 garage onder het water van de
 Laakhaven.

The former industrial area of
 Laakhaven behind Holland Spoor
 railway station was chosen as the site
 for the new-build premises for the
 Hague College of Higher Education.
 Atelier PRO drew up an urban plan
 for the area arranging offices and
 housing round the new school
 complex. In their capacity of architect,
 PRO designed the new premises for
 the Hague College, a new southern
 entrance to the station and the
 parking garage below the water of
 Laakhaven.

Situatie Hogeschool en omgeving.

Site plan of College and surroundings.

1. Station Hollands Spoor
2. Nieuwe zuidelijke stationsingang
new southern entrance to station
3. Waldorpstraat
4. Leeghwaterplein

5. kantoorbebouwing

office development

6. Rijswijkseweg
7. woningbouw
housing
8. Laakhaven
9. Neherkade

De sprekende vormen van

The distinctive forms of
Atelier PRO

Hogescholen in Den Haag
en Leeuwarden

Colleges of Higher Education
in The Hague and Leeuwarden

Kort na elkaar heeft architectenbureau Atelier PRO twee omvangrijke onderwijs-

Atelier PRO have recently completed two extensive educational complexes in a short space

complexen opgeleverd, een krachttoer waarvoor het bureau gedurende

of time, a *tour de force* which had the firm operating at full throttle for several years. These two

enkele jaren al zijn capaciteiten heeft moeten inzetten. In deze projecten

schemes throw the firm's specific approach and strengths into relief.

komen de specifieke aanpak en mogelijkheden van het bureau scherp naar voren.

TON VERSTEGEN

De PRO in 'Atelier PRO' staat voor Plan en Ruimtelijke Ontwikkeling. Het bureau heeft inmiddels bewezen met elke ontwerpopdracht raad te weten, inclusief de bouw van omvangrijke woongebieden in gecompliceerde bestaande situaties, zoals Entrepot-west in Amsterdam (1993) of complete stadsdeelcentra in stadsuitbreidingen, zoals Emiclaer in Amersfoort (1993). Het werk is moeilijk te plaatsen binnen tradities of stromingen. Als het modern is dan vooral in de zin van 'eigentijds'. Er is een typische PRO-stijl ontstaan met veel baksteen in verschillende grijs tinten, hoogwaardig beton, stucwerk en glas. De systematiek en pragmatiek die uit de plannen spreekt wordt gerelativeerd door 'luxe' toevoegingen zoals (beuken-)hout, glazen bouwstenen, glaskappen, luifels, arcades en torentjes. Het bureau houdt liefst ook het ontwerp van het interieur en de directe omgeving van de bouwwerken in eigen hand. Winkelcentrum Emiclaer is daardoor tot in het plaveisel en de straatverlichting een typische Atelier PRO-wereld geworden.

Bepaalde vormen keren telkens terug, zoals de slinger, de strip of de boog, toegepast in steeds wisselende combinaties. Ze staan een grotere complexiteit toe dan klassieke verkavelingsvormen, zoals het gesloten bouwblok. Bovendien kan er mee worden ingespeeld op specifieke kenmerken van de locatie. De vormen worden gekozen uit pragmatische overwegingen, 'om het verhaal in de vingers te krijgen' zoals Hans van Beek het uitdrukt. Maar vervolgens worden ze gepromoveerd tot Namen: De Slinger, De Boog, Het Ovaal. De woorden verlenen de vormen achteraf zin en logica. Ze zijn daardoor, althans binnen één project, onherhaalbaar, want dat zou de naamgeving ondermijnen.

Het feit dat Atelier PRO in korte tijd enkele omvangrijke HBO-complexen heeft ontworpen houdt met deze werkwijze verband. De fusies in het HBO-onderwijs tot mega-instellingen van soms meer dan 10.000 leerlingen vragen om het efficiënt omgaan met geld en ruimte, maar ook om een sprekende architectuur. Dat geldt voor de school als geheel, maar ook voor de samenstellende delen, omdat de fuserende partijen herkenbaar willen blijven. De ervaring van het bureau met grote ensembles komt eveneens van pas.

Onderwijsinstellingen van enige omvang zijn niet langer onder te brengen in een simpel gebouw. Ze vragen om ensembles van gebouwen, liefst in symbiose met de omgeving: een 'stad in de stad'.

Haagse Hogeschool. De slinger, de strip, het ovaal, de driehoek. De namen voor de verschillende bouwdelen van de Haagse Hogeschool zijn op het moment van haar ingebruikname al tot in de bewegwijzering doorgedrongen. Bij het ontwerp voor de hogeschool, een fusie van veertien HBO-scholen tot één onderwijsinstelling met 13.000 studenten en 1.300 medewerkers, werd Atelier PRO geconfronteerd met twee moeilijk te verenigen gegevens: de behoefte aan herkenbaarheid van de vijf bijeengebrachte onderwijssectoren en het feit dat hun programma onderling weinig verschilt. Het bestaat voornamelijk uit lesruimten en gangen, met hier en daar bijzondere ruimten en practicumlokalen. Herkenbaarheid, zo redeneerde Atelier PRO, moet daarom, afgezien van de algemene ondersteunende functies, niet zozeer afgeleid worden uit het programma, maar uit de plek die de betreffende sector inneemt in het geheel. Vandaar de spreken-de vormen, die tegelijk het gebied moeten structureren: de immense slinger in acht lagen die de route vanaf station Hollands Spoor tot in het hart van het gebied begeleidt; de lagere strip schuin langs de Laakhaven, die dwars door de slinger heengaait; en het ovaal dat naast administratieve en onderwijsruimten de centrale hal bevat. Het ovaal is inderdaad eivormig, met op de plek van de dooier de vrijstaande, massieve, kegelvormige aula, die het glazen dak van de hal draagt. Dit dak, een omgeklapte paraplu van glas, heeft een fraaie draagconstructie, ontworpen in samenwerking met het Aviesbureau voor Bouwtechniek (ABT). Dichte drommen studenten zoeken op dit overdekte plein dagelijks hun weg naar de verschillende sectoren, onder andere door de lichtbruggen die het ovaal op verschillende niveaus verbindt met de slinger. In de driehoek met laagbouw rond de centrale hal zijn de overige ondersteunende functies ondergebracht, zoals sporthallen aan een driehoekig parkje, het restaurant in de strip en de bibliotheek in de restruimte

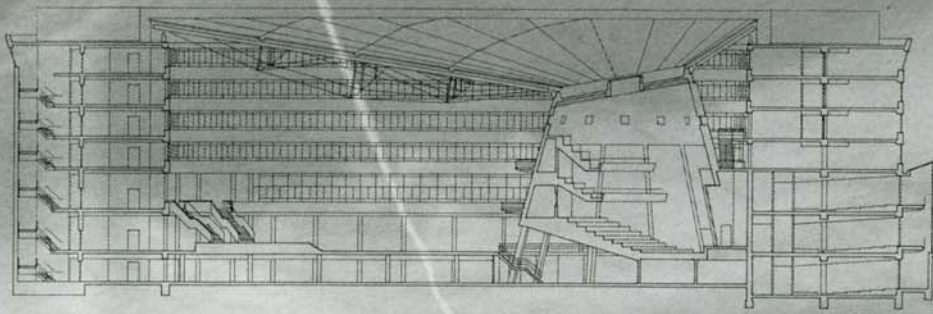
The 'PRO' in the firm's name stands for 'Plan en Ruimtelijke Ontwikkeling' – Plan and Spatial Development. The firm has shown that it can handle any design commission, including the development of large residential areas in complicated existing settings such as Entrepot-west in Amsterdam's former docklands (1993) or complete centres of new developments, such as Amersfoort's Emiclaer (1993). Their work is difficult

to place within existing traditions and trends. If it is modern then it is chiefly in the sense of 'present-day'. PRO do have a style of their own: masses of brick in varying shades of grey, high-grade concrete, stucco and glass. The system and pragmatism reflected in their schemes is offset by 'luxury' details such as beechwood, glass brick, glass roofs, awnings, arcades and turrets. Ideally, the firm likes to design the interior and the immediate surroundings of the buildings as well. Their Emiclaer shopping centre is such an Atelier PRO world, down to the paving and street lighting.

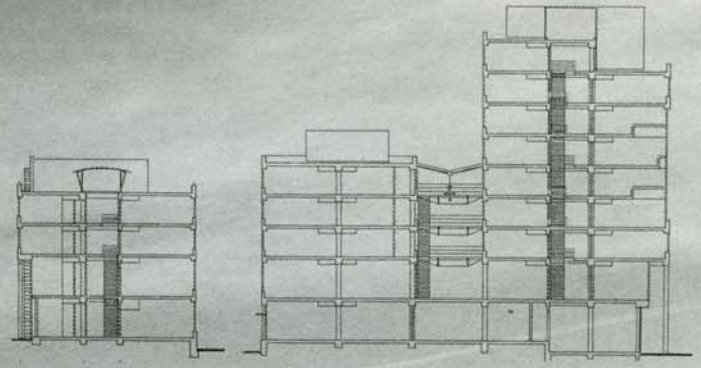
Certain forms keep recurring in their work, serpentine forms, strips, arcs, applied in ever-varying combinations. They permit a greater complexity than the classic plot forms such as the perimeter block. What is more, they can serve to underline specific features of the location. The forms are chosen for pragmatic reasons, 'to get a grip on the narrative,' as Hans van Beek puts it. But they are then elevated to the level of Name: De Slinger (the serpentine), De Boog (the arc), De Ovaal. The words in retrospect lend the forms meaning and logic. This also implies they cannot be repeated, at least not within the same project, as this would undermine the purpose of naming them.

That Atelier PRO have designed several large higher education complexes within a short span of time is bound up with this approach. The merger of higher education colleges into mega-institutions, some catering for over 10,000 students, demands not only the efficient management of funds and space but also a distinctive architecture. That applies not only to the college as a whole but to its component parts as well, since the amalgamating bodies wish to remain recognizable. The firm's experience with large ensembles is clearly an asset here. Sizable educational institutions can no longer be accommodated in a single building. They require ensembles of buildings, preferably in symbiosis with the environment: a 'city within a city'.

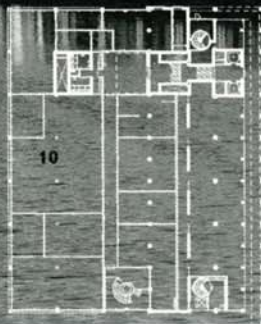
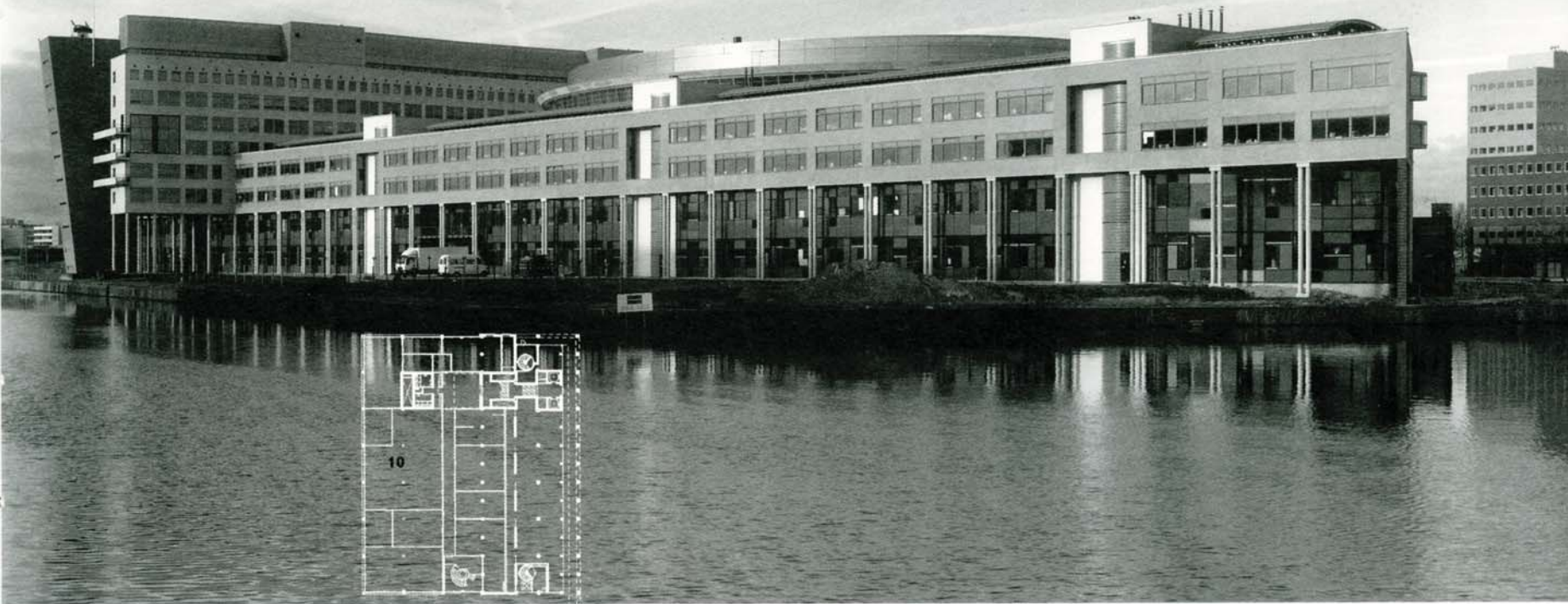
The Hague College of Higher Education. Serpentine, Strip, Oval, Triangle – the names of the component buildings of the Haagse Hogeschool (The Hague College of Higher Education) had already penetrated to the signposting by the time it was appropriated. In designing the complex, a merger of fourteen higher education colleges into a single educational institution with 13,000 students and a staff of 1300, Atelier PRO had to contend with two seemingly irreconcilable factors: the need for a clear identity for the five component educational sectors and the fact that their individual programmes scarcely differed. The latter consisted mainly of lecture rooms and corridors, with here and there specialized rooms, studios and workshops. Thus aside from the common facilities, Atelier PRO argued, recognizability had to derive from the location of the respective sectors on the campus rather than the programme. Hence the distinctive forms, which at the same time serve to structure the campus: the enormous eight-storey *Slinger* which snakes along the road from The Hague's Hollands Spoor train station to the heart of the campus; the low Strip diagonal to Laakhaven which cuts right through the *Slinger*; and the Oval containing the main hall, administrative offices and lecture rooms. The Oval is indeed egg-shaped, with at the place of the yolk a massive, free-standing conical auditorium bearing aloft the hall's glazed roof. This roof, an inverted glass umbrella, has a very fine supporting structure, designed in association with ABT building technology consultants. Every day throngs of students cross this covered forum on their way to the various sectors via the overhead walkways which link the oval with the *Slinger* at various levels. The triangle of low buildings around the central hall house

Langsdoorsnede Ovaal.
Longitudinal section through Oval.

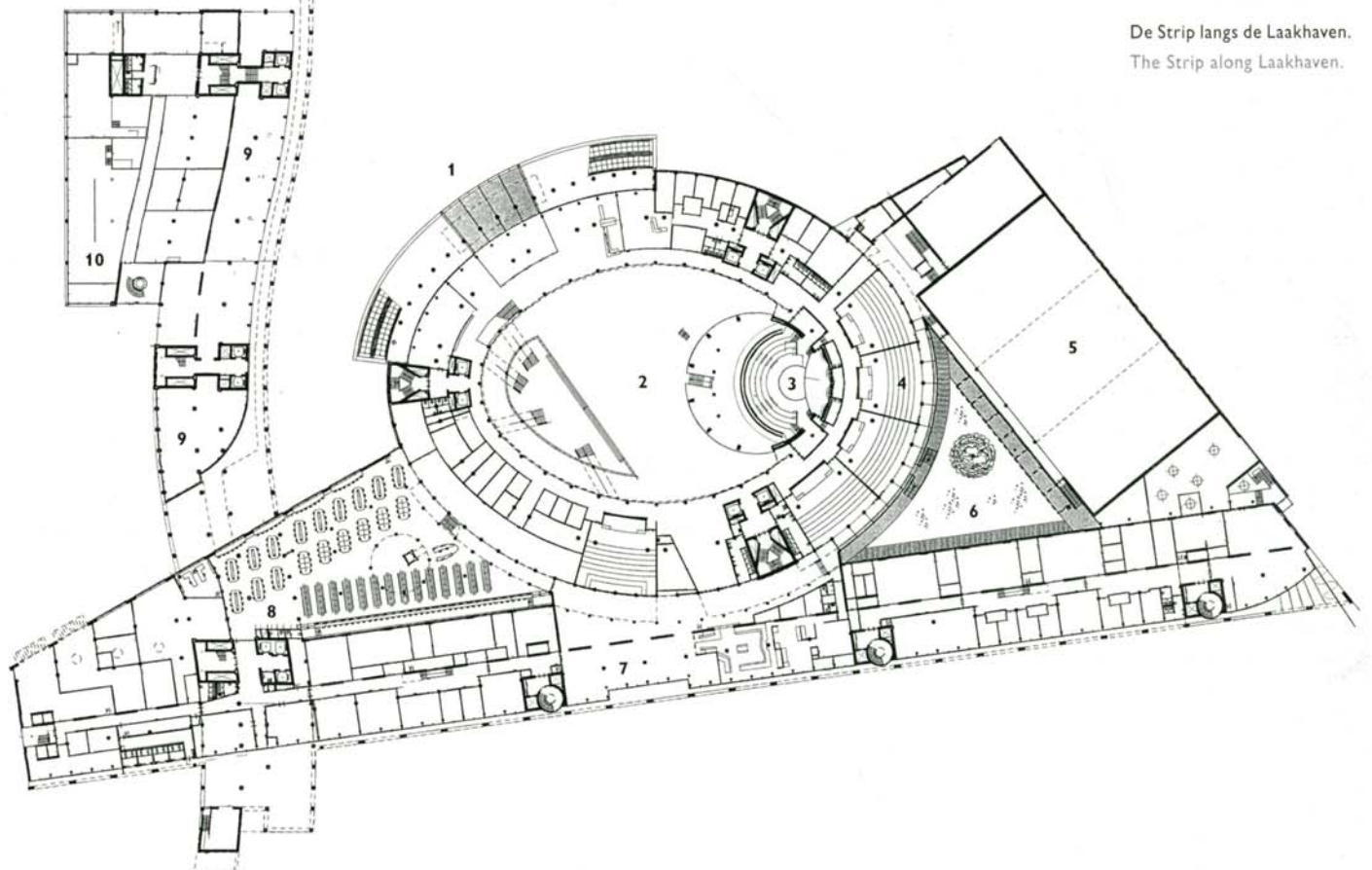
Dwarsdoorsnede Strip. Dwarsdoorsnede Slinger.
Cross section through Strip. Cross section through Slinger.

De Strip langs de Laakhaven.
The Strip along Laakhaven.

Begane grond.
Ground floor.

1. entree
entrance
2. centrale hal Ovaal
main lobby of Oval
3. aula
main hall
4. collegezaal
lecture room
5. sporthal
sports hall
6. binnentuin
inner garden
7. restaurant
8. bibliotheek
library
9. café en winkels
cafés and shops
10. werkplaats sector
Techniek
Technique department
workshop

Bruggen tussen Ovaal en Slinger.
Bridges between Oval and Slinger.

Ontmoeting van de hoge Slinger en de gestucte Strip.
Encounter between tall *Slinger* and stuccoed *Strip*.

De aula.
The main hall.

Pauzeruimte in de Slinger.
Rest-room in the *Slinger*.

Roland Schimmel, *Hope for Happiness*, 1996, wandschildering,
acryl/acrylic mural, 15x10 meter.
Foto Luuk Kramer

tussen slinger, ovaal en strip. De vormen zijn helder en direct herkenbaar. Met name in de slinger zet zich die helderheid voort in het interieur. De luchtbruggen leiden naar brede gangen, die door smalle trappen met de onder- en bovenliggende verdieping zijn verbonden. Door variaties in de breedte van gangen en trappen ontstaan diagonale doorkijkjes over meerdere verdiepingen. De gangen benadrukken de tweedeling in dit bouwdeel: de gewone onderwijsruimten aan de westkant achter dragende betonwanden, en de bijzondere onderwijsruimten aan de oostkant achter gekleurde poriso muurvlakken tussen dragende kolommen. Deze structuur wordt hier en daar welbewust verstoord door de over meerdere verdiepingen gaande vides van de 'sectorcentra' (pauzeruimten, leeskamers en ruimten voor docenten en het management) die van buiten herkenbaar zijn aan grote ramen. Doordat alle bijzondere ruimten tegen zo'n sectorcentrum aan liggen en de neutralere ruimten verder weg, worden de grenzen tussen de verschillende sectoren variabel. Hiermee kon op eenvoudige wijze worden voldaan aan een ander belangrijk programmapunt in het onderwijs, de behoefte aan flexibiliteit.

Daar waar de hoofdvormen samenkomen ontstaat juist grote complexiteit, zoals op de ontmoetingspunten van het ovaal met de strip en de driehoek. Op één zo'n punt bevindt zich het sectorcentrum van Economie en Management. Van bovenaf gezien zijn er Escherachtige doorzichten in een wirwar van trappen, gangen, bordessen en terrassen. Waar ovaal en driehoek elkaar treffen ontstaan ruimten en uitsparingen in uiteenlopende vormen en afmetingen, waarvan moeilijk is te voorzien hoe het hogeschoolleven er bezit van zal nemen. Op een gewone schooldag is er in en rondom de hal een aangename ruis van geluiden en bewegingen. De ruimtelijke complexiteit lijkt, bedoeld of onbedoeld, goed aan te sluiten bij de groeiende behoefte in het onderwijs aan bijzondere plekken en geïmproviseerde lessituaties. Maar het levert hier en daar ook chaotische situaties op, zoals in de kopieerhoeken, de kantines en de gangen, temeer daar het dagelijks beheer, onderhoud en schoonmaak centraal zijn geregeld. In de ontwerpfase lukte het om de fusiepartners met behulp van het verhaal van de strip, de slinger en het ovaal op één spoor te krijgen. Bij de inrichting en ingebruikname gaat elke sector echter alweer zijn eigen weg, zoals blijkt uit de wildgroei van vuilnisbakken, kasten en stoelen. Dit vloekt des te meer omdat Atelier PRO zich in het ontwerp tot in de details bezighoudt met sfeer en inrichting. In zo'n gebouw, dat niet gewoon wordt gebruikt maar wordt overspoeld door gebruik, is enige terughoudendheid van de ontwerpers geboden.

Gebied Laakhaven. De vraag dringt zich op wie uiteindelijk identiteiten bepaalt: de ontwerper of de gebruiker. Dat geldt bij een gebouw van een dergelijke omvang niet alleen voor het interieur, maar vanwege de gezochte symbiose met de stad ook voor zijn omgeving. De komst van de hogeschool met de garantie van een intensief dagelijks gebruik heeft de gemeente Den Haag ertoe verleid het complex te gebruiken als gangmaker voor een grootschalig proces van stedelijke vernieuwing in het gebied Laakhaven, een voormalig overslaggebied tussen spoor en water en tot voor kort de desolate achterkant van station Hollands Spoor. In het eveneens door atelier PRO ontworpen masterplan voor het gebied wordt de hogeschool onderdeel van een 'stadskamer', waarin ze samen met het gedeeltelijk gehandhaafde Laakhavenbekken, 100.000 m² kantoren, circa 400 woningen en een ondergrondse parkeergarage een nieuw stuk stad moet vormen. Dit wordt ontsloten door een aantrekkelijke route, eigenlijk een reeks van pleinen, die vanaf het station tussen twee kantoorstorens door, over het water, langs de slinger met zijn plint van winkels en een café, tot in het hart van het hogeschooldomein doordringt en via een passage onder de slinger door afbuigt naar het nieuwe kantorengebied westelijk van de slinger. Deze route sluit aan de stationskant aan op de nieuwe zuidelijke stationstoegang en de nieuwe voetgangers- en fietserstunnel onder station Hollands Spoor door, waarmee een rechtstreekse verbinding met de binnenstad tot stand is gebracht.

Loodrecht op deze route wordt de stadskamer voor de auto ontsloten door een onder-

the other ancillary functions, including the sports halls on a triangular 'park', the restaurant in the Strip and the library in the relaxation area between *Slinger*, *Oval* and *Strip*. The forms are perspicuous and instantly recognizable. The clarity is particularly resonant in the interior of the *Slinger*. The overhead walkways open into wide corridors connected to the floors above and below by narrow stairs. Variations in the width of these corridors and stairs produce diagonal views over several floors. The corridors underline the bipartition in this part of the complex, with the ordinary lecture rooms down the west side behind the supporting concrete walls, and the special teaching areas on the east side behind the coloured Poriso brick partitions between load-bearing columns. This pattern is deliberately interrupted here and there by the multi-storey-height voids of the sector centres (communal areas, reading rooms and areas for teaching staff and management) which are identifiable from the outside by their large windows. Because all specialized areas abut one or other of the sector centres whereas the neutral lecture rooms are farther away, the boundaries between sectors are variable. Through this simple solution Atelier PRO were able to meet another important teaching requirement, the need for flexibility.

Great complexity arises where the basic forms converge, such as where the *Oval* meets the *Strip* and the *Triangle*. The centre of the Economics and Management sector is sited at one such convergence point. From above one looks down on Escher-like vistas amid a crisscross of stairs, corridors, balconies and terraces. Wherever *Oval* and *Triangle* meet, spaces and recesses of varying shapes and sizes arise whose ultimate function in college life is hard to predict. On an ordinary school-day there is a pleasant hubbub of sound and movement around the hall. Whether intentional or not, the spatial complexity seems to wed well with the growing need in education for special corners and improvised teaching settings. But here and there this leads to chaotic situations, as in the photocopying areas, the canteens and the corridors, particularly since the daily running, maintenance and cleaning of the college are centrally coordinated. At the design stage it was possible to bring the amalgamating parties into line using the narratives of the *Strip*, the *Slinger* and the *Oval*. But in interior arrangement and use each sector once again goes its own way, witness the proliferation of litter bins, cupboards and chairs. These are all the more intrusive considering the lengths Atelier PRO went to in the design to detail the ambience and furnishings. But in a building like this, one not just subject to use but to over-use, a certain amount of reserve on the part of the designers is decidedly in place.

Laakhaven. The question arises as to who ultimately determines the identity of a building: the designer or the user. With an ensemble of this magnitude this does not only apply to the interior but, given the desired symbiosis with the city, to its surroundings too. The advent of the College with its guaranteed intensive daily use has led the Hague authorities to exploit the complex as a trend-setter for the sweeping urban renewal of the Laakhaven district, once a transshipment area where goods were loaded from train to ship and until recently the desolate rear of Hollands Spoor railway station. In the district's master plan (also the work of Atelier PRO), the College forms part of an 'urban compartment', where, together with the partially retained Laakhaven harbour basins, 100,000 m² of offices, some 400 dwellings and an underground car park, it is to become a new urban component. It will be accessed by an attractive route, in effect a sequence of urban squares, which penetrates from the station between two office high-rises, over the water, past the *Slinger* with its plinth of shops and cafe, to the heart of the College campus and then, passing under the *Slinger*, veers off to the new office centre to the west of it. The route connects up with Holland Spoor's new southern station entrance and the new pedestrian and cycle subway under the station, effecting a direct link with the city centre.

At right angles to this route the urban compartment is accessible to cars via an underground car park, built as a two-storey tunnel under the arm of Laakhaven and the

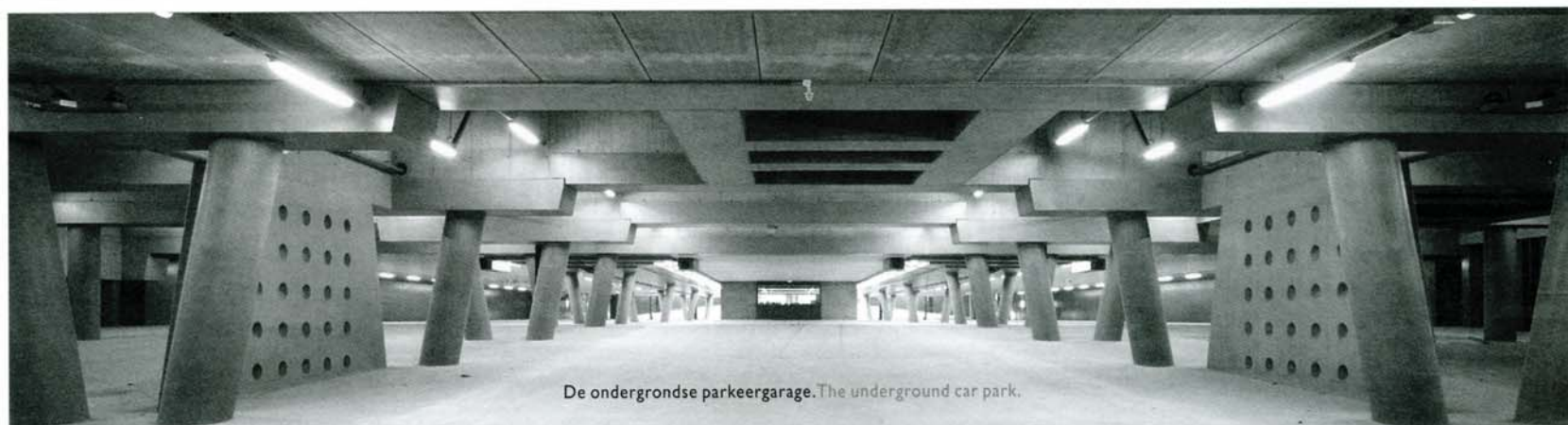
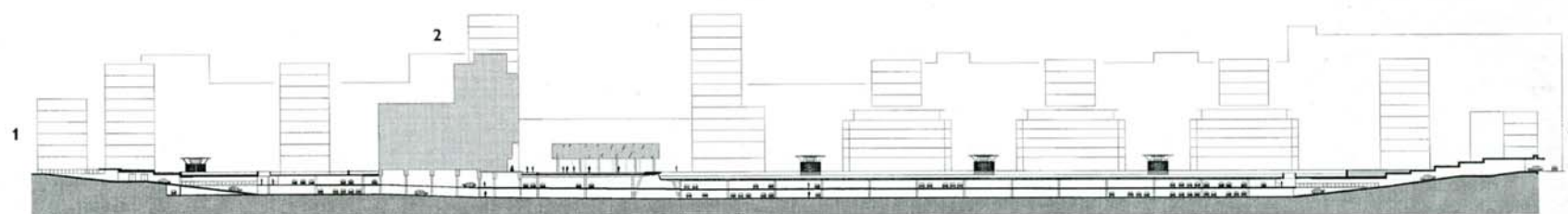
grondse parkeergarage die als een tunnel in twee lagen is aangelegd onder de Laakhavenarm en de slinger door. Het is een opvallend heldere en overzichtelijke benedenwereld geworden met kolomvrije parkeerstraten, mede dankzij de toepassing van V-vormige kolommen. Het Laakhavenbekken is binnen zijn kademuren omgevormd tot een ondiepe vijver waar de uitgangen van de garage als lantaarns uit opduiken. Wandelroutes langs en over het water, voetgangersbruggen, een parkje, platanenrijen, arcades, doorgangen en doorzichten moeten de stadskamer een levendig en openbaar karakter geven. De noordkant zal worden begrensd door een doorlopende kantoorwand, loodrecht doorsneden door hoge kantoorstijlen, die naar het water toe afnemen in hoogte. De hoven die zo ontstaan worden aan het water begrensd door woonbebouwing. Aan de oostkant moeten woontorens op hoge kolommen aan het water een coulisse gaan vormen voor de inmiddels gerealiseerde woonwand langs de Rijswijkseweg, ontworpen door bureau Geurst en Schulze. Alles wat direct maakbaar was buiten de markt om is of wordt aangelegd: de hogeschool, de parkeergarage, de tunnel en toegang tot Hollands Spoor en de stoffering van de stadskamer. De marktpartijen laten zich nog slechts schoorvoetend verleiden tot deelname in deze vermetele operatie. De gerealiseerde kantoorstijlen aan de noordkant staan er nog wat verlaten en cryptisch bij zonder de aanvullende bebouwing. Dit geldt zeker voor de fraaie toren 'Poseidon' bij de stationsuitgang, een sfinx-achtige gestalte met een kop, lijf en achterstel in verschillende kleuren baksteen. Deze moet samen met een vrijwel identiek gebouw (beide naar ontwerp van Kees Christiaanse) de poort naar het gebied gaan vormen. Ook de blokken en torens met woningen aan het water wachten nog op een opdrachtgever.

Het vermetele van de onderneming zit deels in het feit dat hier niet als in de jaren zeventig wordt gezocht naar een symbiose van onderwijsinstelling en stad vanuit een gemeenschapsidee of forumgedachte. Nu wordt gezocht naar een samentreffen van autonome functies en activiteiten, uitgelokt door een gedetailleerde compositie van gebouwen en ruimte. Het is echter de vraag of een hogeschool, hoe dominant ook aanwezig, wel zoveel bijdraagt aan een rijk stedelijk milieu, afgezien van de drommen studenten die dagelijks de gebouwen in- en uitgaan. Atelier PRO heeft de strip schuin langs de Laakhaven gelegd, mede in de verwachting dat 's zomers op de vrijkomende strook de studenten massaal aan het water zullen gaan zitten. Maar de strook is tegelijk het meest geïsoleerde, dat wil zeggen eenzijdig op de hogeschool zelf betrokken deel van de stadskamer. De stadskamer wordt gedomineerd door de slinger. Deze mag vanaf Hollands Spoor nog zo uitnodigend zijn en van binnen nog zo rustgevend, vanuit het oosten (en westen) gezien is het een gigantische muur, die zo pas goed een indruk geeft van de omvang van de hogeschool.

Slinger. It is a singularly lucid and clearly organized subterranean world, with unobstructed parking lanes largely due to the use of V-shaped columns. Within the quay walls, the Laakhaven basins have been converted into a shallow pool from which the car park exits pop up like lanterns. Walkways along and across the water, footbridges, a small park, rows of plane trees, arcades, passages and views through are to give the urban compartment a vibrant, public character. The north side will be bordered by a unbroken wall of offices, sliced through at right angles by tall office slabs which step down in height towards the water. The courtyards thus created are bounded along the water by housing. On the east side, blocks of flats standing on stilts along the water are intended to screen off like a coulisse the now completed wall of housing designed by Geurst & Schulze along Rijswijkseweg. All the non-market related elements have already been realized or will be shortly: the College, the car park, the tunnel and entrance to Hollands Spoor, and the furnishings of the urban compartment. The market-related parties still need a great deal of persuading to join this risky venture. The realized office slabs on the north side have an abandoned and cryptic look without the rest of the projected development. This is particularly true of the fine 'Poseidon' tower block at the station exit, a sphinx-like entity with a head, body and hindquarters in different colour brick. This and a virtually identical building (both designed by Kees Christiaanse) are to form the gateway to the area. The housing blocks along the water are likewise waiting for a developer.

The riskiness of the undertaking lies partly in the fact that the goal is not, as it was in the seventies, to forge a symbiosis between educational institute and city predicated on a sense of community principle or a Forum-style 'neighbourhood idea'. Rather the object here is to effect a marriage of autonomous functions and activities using a detailed composition of buildings and space. It remains doubtful whether a college, however dominant its presence, has much to contribute to a rich urban environment other than the throngs of students who go in and out of the building every day. Atelier PRO have sited the Strip diagonally to Laakhaven, partly with the idea that the liberated belt of land along the water will be widely used by students to sit out in the summer. At the same time, however, this belt is the most isolated part of the compartment, in the sense that it is only used by the College. The compartment is dominated by the *Slinger*. However inviting this may seem from Hollands Spoor, and however tranquil inside, viewed from the east (and the west) it is a gigantic wall which only then gives a good impression of the sheer size of the College.

- Langsdoorsnede parkeergarage onder Laakhaven en hogeschool.
Longitudinal section through car park below Laakhaven and college.
1. Leeghwaterplein
  2. de Slinger
  3. Rijswijkseweg

De ondergrondse parkeergarage. The underground car park.

Van Hall Instituut. De nieuwbouw in Leeuwarden voor het Van Hall Instituut, een hogeschool voor milieu, voeding en landbouw (hbo), in combinatie met het al aanwezige Agrarisch Opleidingscentrum (mbo en vbo) was minder omvangrijk en minder stedebouwkundig 'beladen' dan die van de Haagse Hogeschool. Het is tot in het uiterlijk van het gebouw voelbaar. Het gaat altijd nog om een opleiding met ongeveer 3000 studenten en 450 personeelsleden, terwijl het 'buitenprogramma' nog eens 10.000 m² tuinen en kassen beslaat. De school moest worden gebouwd op een langwerpig terrein aan de rand van Leeuwarden, tussen een groene ruimte aan de noordkant met het riviertje de Potmarge en een kleinschalig woongebied aan de zuidzijde. Aan de westkant wordt het terrein begrensd door een doorgaande weg en een monumentale kerk. Ook hier werd door Atelier PRO met 'naamvormen' geleiding aangebracht: de boog, het forum, de strip, de vleugels en de hallen.

De boog, duidelijk de kop van het gebouw, bevat de representatieve functies, maar niet zoals te verwachten de hoofdentree. Deze bevindt zich in het forum aan een groot rond plein, dat tevens voorplein werd voor de kerk. Aan weerszijden van de hoofdingang met een gelijkwaardige entree aan de noord- en zuidkant bevinden zich de mediatheek, het auditorium en de kantine. De strip, met aan de noordkant de drie vrijstaande vleugels en aan de zuidkant de aaneengesloten techniekhallen, bevat de eigenlijke onderwijsruimten. Anders dan in Den Haag is vanwege het type onderwijs de verhouding tussen standaardlokalen en bijzondere onderwijsruimten evenwichtiger, zodat de differentiatie in vormen gerechtvaardigd kon worden vanuit het programma. De strip vormt de 140 meter lange ruggegraat van het eigenlijke onderwijsgedeelte. Aan de noordkant bevindt zich een vide over de gehele lengte, die met zijn glasgevel een fraai uitzicht biedt op de tuinen, waterpartijen en weilanden. Aan de zuidkant bevinden zich de gestapelde practicumlokalen. De drie vleugels loodrecht op deze straat bevatten theorielokalen en personeelsruimten. Op het dak van één ervan is een deel van de kassen geplaatst. De hallen aan de zuidzijde van de strip bieden onderdak aan de landbouwwerktuigen, dierenverblijven en laboratoria en hebben daarom een industrieel karakter gekregen.

Boeiend aspect van de opgave was dat vorm, constructie, techniek en materiaal van het gebouw konden worden afgestemd op de inhoud van het onderwijs, zodat het gebouw zelf een vorm van aanschouwelijk onderwijs kon bieden. Het werd een waar proefveld voor de toepassing van ecologische vindingen, met name op het gebied van waterbesparing en energie(terug)winning, terwijl in het kader van een proef in samenwerking met de dienst Staatsbosbeheer uitsluitend hout uit Nederlandse productiebossen werd toegepast, vooral lariks en beuken. Ecologisch verantwoord zou men ook het uitgedeelte karakter van het gebouw kunnen noemen met zijn in het zicht gelaten constructie en onbewerkte materialen, zoals schoon beton. Verantwoord of niet, met deze naaktheid van de moderne architectuur heeft het grote publiek doorgaans veel moeite. Vandaar dat door Atelier PRO naar compensatie is gezocht met een raffinement in de vormgeving en een luxe in het detail. Het fraaist komt dat tot uiting in de strip. Ondanks de lengte is het een swingend geheel door de vele bruggen, trappen, galerijen, koffiehoecken en studiebordessen. De strengheid van de strip wordt op doeltreffende wijze ondermijnd, doordat de driehoekige bordessen met wisselende hoekpunten aan de houten kolommen zijn bevestigd. Ordening en informaliteit vullen elkaar in de strip mooi aan. De glaswand op het noorden en het bovenlicht op het zuiden onder de gebogen kap zorgen voor een aangenaam klimaat en belichting. Geprefabriceerd beton gaat broederlijk samen met de houten kolommen en gelamineerde spanen, afkomstig van de 1600 lariksen die voor dit project werden gekapt in de bossen van Drenthe. Atelier PRO heeft opnieuw bewezen veel aan te kunnen. Maar in Den Haag lijken de grenzen bereikt van wat met een ontwerp kan worden gestuurd. De sprekende vormen moesten niet alleen een fusieproces op gang houden, maar ook een heel stadsdeel structureren. Bewust van hun verantwoordelijkheid blijven deze vormen zwaar op het plangebied drukken en willen ze maar geen architectuur worden. In Leeuwarden trokken ze zich na gedane arbeid bescheiden terug om de architectuur aan het woord te laten. Ook voor Atelier PRO moet dat een bevrijdende ervaring geweest zijn.

Van Hall Institute. Atelier PRO has also recently completed new premises for the Van Hall Institute in Leeuwarden, a college of higher education for environmental, nutritional and agricultural studies, abutting onto the existing secondary Agricultural Training Centre. The brief was more modest and less urbanistically 'loaded' than that for the Hague College of Higher Education, a fact that resonates all the way through to the building's appearance. The institute still caters as before for 3000 students and a staff of 450, with an outdoor programme comprising 10,000 m² of gardens and glasshouses. The college needed realizing on an elongated tract on the edge of Leeuwarden, between a green area to its north containing the river Potmarge and a small residential development to its south. To the west the site is bordered by a trunk road and a monumental church. Once again Atelier PRO resorted to 'name-forms' to articulate the design: Arc, Forum, Strip, Wings and Workshops (*Hallen*).

The Arc, clearly the head of the building, contains the representative functions, but not, as one might expect, the main entrance. This is located in the Forum, off the large round clearing now doubling as a forecourt for the church. On either side of the main entrance with twin accesses on the north and south sides are the audiovisual centre, the auditorium and the canteen. The Strip, with the three free-standing wings at the north end and its succession of technology workshops or *Hallen* at the south, accommodates the actual teaching area. In contrast to The Hague, there is a greater sense of balance here between the standard lecture rooms and the special teaching spaces so that formal differentiation could be justified on the basis of the programme. The Strip forms the 140-metre-long spine of the teaching zone. A void, its glass elevation extending the full length of the north side of the building, offers a fine view of the gardens, water features and fields. Stacked on the south side are the studios and workshops. The three wings square to the Strip contain lecture rooms and staff rooms: the roof of one wing is primed to receive some of the glasshouses. The *Hallen* on the south side of the strip house the agricultural machinery, the animal quarters and the laboratories and so have a more industrial character.

One fascinating aspect of the task was that educational training at the College could be reflected in the form, construction, technology and material of the building, turning the building itself into a visual teaching aid. It became a veritable testing ground for the application of ecological inventions, especially water-saving and energy-recycling devices; a further experiment, done in collaboration with the Forestry Commission, was the exclusive use of Dutch-produced timber, especially larch and beech. The unadorned character of the building may also be seen as ecologically friendly, with its visible structure and unworked materials including concrete. Be that as it may, the general public usually has difficulty with the nakedness of modern architecture. Atelier PRO have therefore sought to compensate for this through refinement of design and lavishness of detail. This is best illustrated in the Strip. Despite its great length, it vibrates with life through the many overhead walkways, stairs, galleries, coffee corners and study balconies. The austerity of the Strip is effectively relieved by attaching different corners of the triangular balconies to the wooden columns. Order and informality complement each other well in the Strip. The glass wall of the north elevation and the rooflight beneath the arched roof of the south side generate a pleasant well-lit climate. Prefabricated concrete coexists harmoniously with the timber columns and laminated rafters made from the 1600 larches logged from the production forests of Drenthe. Atelier PRO have once again shown that they are up to a difficult task. But in The Hague it seems the limits have been reached as to how far a design can influence matters. Not only did their distinctive forms have to keep the merger process going, these had to structure an entire urban district into the bargain. As if conscious of their responsibility, these forms continue to exert a significant influence on planning, but stubbornly refuse to become architecture. In Leeuwarden, their mission accomplished, they modestly stood down and allowed architecture to take the floor. That must have been a liberating experience for Atelier PRO too.

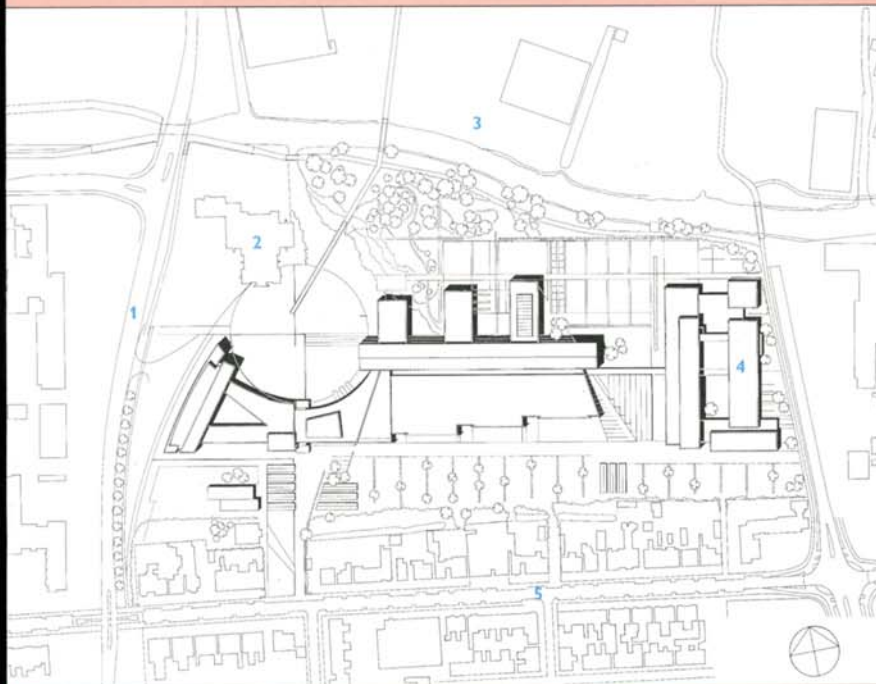

Agrarisch Onderwijs Leeuwarden Leeuwarden Agricultural Education Centre

Foto's Luuk Kramer

Strip en entree aan het plein.
Strip and entrance to square.

Agora 1, Leeuwarden
Architect: **Atelier PRO architecten**
Ontwerp/design: Hans van Beek, Eric
Paardekooper Overman, m.m.v./with Dorte
Kristensen
Medewerkers/collaborators: Wim Kristel, Matthijs
van der Hout
Opdrachtgevers/clients: Van Hall Instituut,
Groningen; AOC Friesland, Leeuwarden

Situatie.

Site plan.

1. Oostergoweg
2. kerk met kloostergebouwen
church and monastery buildings
3. rivier Potmarge
river Potmarge
4. bestaande schoolgebouwen
existing school buildings
5. Huizumerlaan

Aan de rand van Leeuwarden bouwden de gefuseerde Rijks Agrarische Hogeschool realiseerde samen met het Agrarisch Opleiding Centrum Friesland (middelbaar en lager onderwijs) dit onderwijscomplex voor voeding, milieu en landbouw. Ecologisch verantwoord en duurzaam bouwen waren belangrijke doelstellingen in het ontwerp.

Standing on the edge of Leeuwarden, this training complex for environmental, nutritional and agricultural studies houses the amalgamated State Agricultural College together with the Friesland Agricultural Training Centre (secondary and primary education). Ecologically sound and durable construction were key aims in the design.

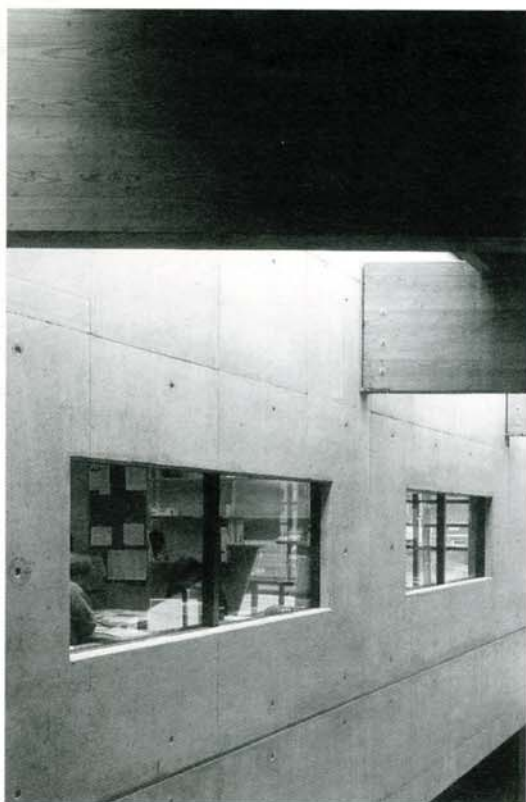
Kantine en auditorium. Canteen and auditorium.

Zicht op het plein en de Boog. View of the square and the Arc.

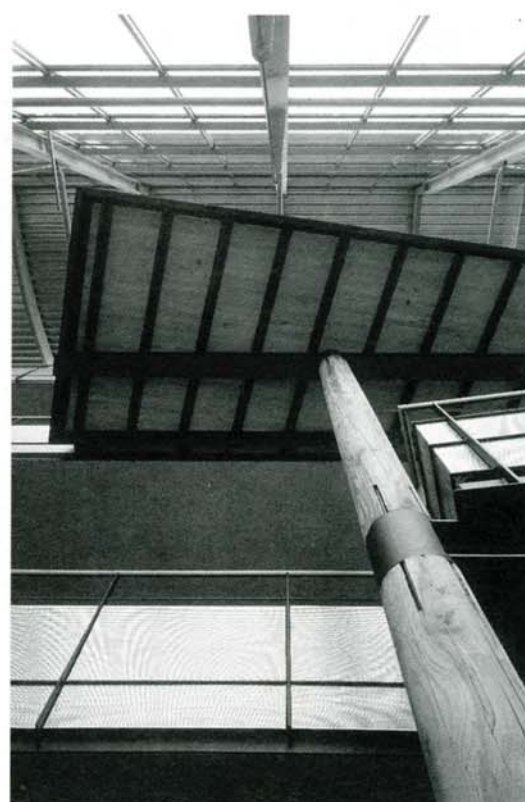
Kantoren in de Strip.
Offices in the Strip.

Detail van de Hallen.
Detail of the Hallen.

Detail binnenstraat in de Strip.
Detail of interior street in the Strip.

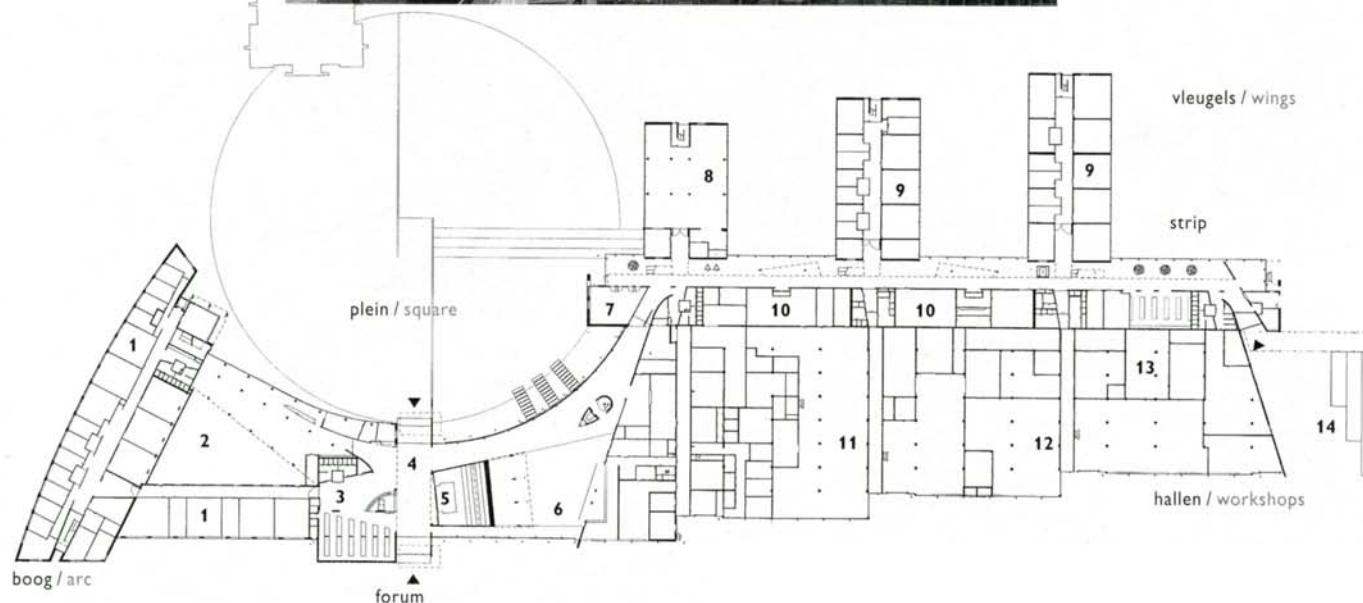

Begane grond.
Ground floor.

1. informaticalokaal
information technology room
2. mediatheek
mediatheque
3. garderobe
cloakroom
4. entree
entrance
5. auditorium
6. kantine
canteen
7. studentencafé
student café
8. studiekantine
study canteen
9. theorielokaal
theory room
10. laboratorium
laboratory
11. hal milieukunde
environmental technology workshop
12. hal landbouwtechniek
agricultural technology workshop
13. hal levensmiddelentechnologie
food technology workshop
14. kassen
glasshouses

Gevel van de Strip: gereflecteerd de derde Vleugel met kassen op het dak.
Facade of the Strip reflecting the third Wing with rooftop glasshouses.

Binnenstraat in de Strip. Interior street in the Strip.